

UDC 398

DOI <https://doi.org/10.17721/fovia.philologica/2023/5/1>

Rimantas BALSYS

humanitarinių mokslų daktaras, profesorius, Socialinių ir humanitarinių mokslų fakulteto dekanas, Klaipėdos universitetas, Herkaus Manto g. 84, Klaipėda, Lietuva, 92294

ORCID: 0000-0002-4285-4835

Rimantas.Balsys@ku.lt

Bibliografinis straipsnio aprašymas: Balsys, R. (2023). Gaidys (višta): mitinių būtybių pavidalas. *Folia Philologica*, 5, 4–11, doi: <https://doi.org/10.17721/fovia.philologica/2023/5/1>

GAIDYS (VIŠTA): MITINIŲ BŪTYBIŲ PAVIDALAS

Šis straipsnis – tąsa ankstesnių publikacijų ir pranešimų, skaitytų mokslinėse konferencijose. Visuose juose vienu ar kitu aspektu analizuojamas gaidžio / vištos vaizdinys baltų religijoje ir mitologijoje. Šio tyrimo tikslas - nustatyti, koks gaidžio / vištos santykis su įvairiomis lietuvių dievybėmis bei mitinėmis būtybėmis, kokių šio santykio refleksijų galime aptikti XX a. pabaigos – XXI a. pradžios tikėjimuose. Lietuvių pasakojamosios tautosakos kataloge užfiksuota gana daug sakmių, tikėjimų, kuriose gaidys / višta pasirodo (vaizduojami) gaidžio arba vištos pavidalu. Savo gausa labiausiai išsiskiria sakmės, kuriose gaidžio pavidalu pasirodo aitvaras. Aitvaro – gaidžio vaizdinys (aitvaras perinamas iš gaidžio kiaušinio, maitinamas kiaušiniene, neša grūdus, gyvena ūkiniuose pastatuose, kuriuose džiovinami, kuliami, saugomi javai, suartina jį su lietuvių jaujos ir jaujos ugnies dievu Gabjauju. Savo originalumu išsiskiria M. Pretorijaus XVII a. pabaigoje aprašyta dievo Vėjopačio stovykla, ant kurio galvos pavaizduotas gaidys. Jo paskirtį turimais duomenimis įmanoma nustatyti tik hipotetiškai. Sakmės ir tikėjimai, kuriose vištos (kiek rečiau – gaidžio) pavidalu pasirodo arba turi kai kurių šių paukščių laikytinos vėlesnės kilmės, kai krikščionybės įtakoje buvo demonizuoti senojo tikėjimo vaizdiniai.

Esminiai žodžiai: gaidys, višta, mitinės būtybės, sakmės, tikėjimai.

Рімантас БАЛЬСИС

доктор гуманітарних наук, професор, декан факультету соціальних і гуманітарних наук, Клайпедський університет, вул. Геркаус Манто, 58, Клайпеда, Литва, 92294

ORCID: 0000-0002-4285-4835

Rimantas.Balsys@ku.lt

Бібліографічний опис статті: Бальсис, Р. (2023). Півень (курка): форма міфічних істот. *Folia Philologica*, 5, 4–11, doi: <https://doi.org/10.17721/fovia.philologica/2023/5/1>

ПІВЕНЬ (КУРКА): ФОРМА МІФІЧНИХ ІСТОТ

Представлена стаття є продовженням попередніх публікацій і доповідей автора на наукових конференціях, у яких, зокрема, йшлося про образ півня / курки в балтійській релігії та міфології. Метою розвідки є визначення зв'язку образу півня / курки з різними литовськими божествами та міфічними істотами, а також відображення цього зв'язку у віруваннях кінця XX – початку XXI століть. У Каталозі литовського оповідного фольклору зафіксовано досить багато саг і повір'їв, у яких півень / курка з'являється (зображується) в образі півня або курки. Особливою численністю вирізняються саги, у яких домовик постає в образі півня. Образ домовика – півня (він вилуплюється з півнячого яйця, годується яєчною, носить зерно, живе в господарських будівлях, де сушать, молотять і зберігають зерно) зближує його з литовським богом молотьби і вогню в молотарці Габ'яюсом. Оригінальністю вирізняється ідол бога Вейопатіса, описаний М. Преторіусом наприкінці XVII ст. і зображений з півнем на голові. Наявна інформація дає змогу дослідникам лише гіпотетично визначити його призначення. Саги та повір'я, у яких лісовики, чорти та відьми приймають образ курки (рідше – півня), вважаються такими, що мають пізніше походження, коли образи старої віри були демонізовані під впливом християнства.

Ключові слова: півень, курка, міфічні істоти, саги, вірування.

Rimantas BALSYS

Doctor of Humanities, Professor, Dean of the Faculty of Social Sciences and Humanities,
Klaipeda University, 84 Herkaus Manto St., Klaipeda, Lithuania, 92294

ORCID: 0000-0002-4285-4835

Rimantas.Balsys@ku.lt

To cite this article: Balsys, R. (2023). Piven (kurka): forma mifichnykh istot [Rooster (Hen): Form of Mythical Creatures]. *Folia Philologica*, 5, 4–11, doi: <https://doi.org/10.17721/fovia.philologica/2023/5/1>

ROOSTER (HEN): FORM OF MYTHICAL CREATURES

This article is the continuation of the previous publications and reports given at scientific conferences that in one way or another, analysed the image of rooster/hen in the Baltic religion and mythology. This research aims to determine the relationship of the rooster/hen with various Lithuanian deities and mythical creatures and what reflections of this relationship can be encountered in the late 20th – early 21st century beliefs. The Catalogue of Lithuanian Narrative Folklore records quite a lot of sagas and beliefs in which a rooster / hen appears (is depicted) in the form of a rooster or a hen. Sagas in which household spirit appears in the form of a rooster are especially notable for their abundance. The image of the household spirit – rooster (household spirit is hatched from a rooster's egg, fed with scrambled eggs, carries grain, lives in farm buildings, where grain is dried, threshed, and stored), brings it closer to the Lithuanian God of Threshing and Fire in the Threshing Barn called Gabjaujas. The idol of the god Vėjopatis, described by M. Pretorijus at the end of the 17th century and depicted with a rooster on his head, stands out for its originality. The available data allows the researchers to determine its purpose only hypothetically. Sagas and beliefs, in which fairies, devils, and witches assume the form of a hen (rarely, of a rooster), are considered of later origin when the images of the old faith were demonised under the influence of Christianity.

Key words: rooster, hen, mythical creatures, sagas, beliefs.

Įvadas

Ankstesniuose pranešimuose mokslinėse konferencijose ir publikacijose jau analizuota XV–XVII a. rašytiniuose šaltiniuose užfiksuoti gaidžio / vištos aukojimo seniesiems dievams ritualai (Balsys, 2020: 21–29) bei gaidžio (vištos) aukojimo refleksijos gimtųjų, krikštytųjų, vestuvių ir įkurtuvių papročiuose (Balsys, 2021: 5–10); gaidžio (vištos) aukojimo atspindžiai sarginimo, marinimo, laidotuvių, atminų papročiuose (Balsys, 2022, 43–50); gaidžio – lobio saugotojo vaizdinys, taip pat kaip gaidžio / vištos vitalinių galių panaudojimas liaudies medicinoje¹.

Šiame straipsnyje siekiama nustatyti, koks gaidžio / vištos santykis su įvairiomis lietuvių dievybėmis bei mitinėmis būtybėmis, kokių šio santykio refleksijų galime aptikti XX a. pabaigos – XXI a. pradžios tikėjimuose.

Rašytiniuose šaltiniuose, kaip jau pastebėta ankstesnėje publikacijoje, dažniausiai gaidys iškeliamas kaip auka dievams (Balsys, 2020: 21–29), kur kas rečiau gaidys tampa, pasirodo dievo ar

mitinių būtybių pavidalu. Vos vienas dievas (*Swieczpunscynis*) lietuviškame panteone žinomas kaip paukščių (taip pat ir gaidžių bei vištų) globėjas. Jis pirmą kartą 1582 m. paminėtas M. Strijkovskio: „*Swieczpunscynis* – dievas, kurio žinioje buvo vištos, žąsys, antys ir visi kiti paukščiai, tiek naminiai, tiek laukiniai; tam aukų neaukodavo, sakydavo, kad tai esąs lakiojantis dievas“ (BRMŠ II: 547)².

Dar dviejuose XV–XVII a. šaltiniuose – Mikalojaus Lasockio veikale „*Didysis melas*“ (1435 m.) ir Jono Argento pranešime (1620 m.) randame informaciją, jog ir pats gaidys galėjo būti laikomas dievu. Pirmajame šaltinyje sakoma, kad lietuviai „turėjo stebėtinų prietarų“ <...>, ką tik kurią dieną saulei tekant pasitaikydavo sutikti – ar šliužą, ar gaidį, ar arklį, ar ką nors panašaus, – tą ir laikydavo dievu“ (BRMŠ I: 537). Apie valstiečių rengiamas puotas, kurių metu „tarsi dievybės garbinami gaidžiai“ rašoma antrajame šaltinyje (BRMŠ III: 468).

Informacija originali, tačiau, N. Vėliaus manymu, menkai tikėtina, nes tokia tradicija artimesnė rytiečiams, iš kurių Lasockis galėjo tai nugirsti ir užrašyti (BRMŠ I: 531). Vis dėlto pabandykime į šiuos šaltinius ir į juose pateiktą informaciją pažvelgti platesniame kontekste. Juk gaidžio / vištos ir dievybių, gaidžio / vištos ir kitų mitinių

¹ Pranešimas „Pagoniškieji gaidžio / vištos aukojimai sveikatai užtikrinti“. Konferencija „Žolininkystė ir gydymo magija liaudies tradicijoje“, skirta Jurgui Ambraziejui Pabrėžai (1771–1849) atminti. 2021 11 25. Tradicijų centras „Būties ratu“. Pranešimas „Gaidys ir višta liaudies medicinoje“. Konferencija „Apie velnius ir velniavas baltų religijoje ir mitologijoje. Skiriama Norberto Vėliaus (1938–1996) gimimo 85-osioms metinėms. Vilnius, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2023.

² Plačiau apie šį dievą žr.: (Balsys, 2010: 201–205).

būtybių sąsajos gausiai paliudytos lietuvių ir kitų kaimyninių tautų folkloro tekstuose apie aitvarus, laumes, slogučius. O kur dar Vėjopatis, kurį, M. Pretorijus teigia regėjęs ir aprašė XVII a. pabaigoje ir kuris vaizduojamas su gaidžiu ant galvos.

Gaidys ir aitvaras

Lietuvių pasakojamosios tautosakos kataloge savo gausa išsiskiria sakmės ir tikėjimai apie aitvarus (latvių – jaujos ponā, slavų – naminukā). Itin populiarios sakmės apie jaujoje javus kuliantį (gausinantį), iš kaimynų jaujų grūdus nešantį ir už tai šeimininkės maitinamą aitvarą (Kerbelytė 2022: 144–158; Balys, 2003: nr. 68, 86, 90, 91; Vėlius, 1977). Aitvarą ir kitas populiariausias lietuvių mitinių sakmių būtybes išsamiai yra išanalizavęs N. Vėlius (Vėlius, 1977), tad čia atkreipiamas dėmesys tik į penkis svarbiausius dalykus, kurie charakterizuoja aitvarą ir parodo jo ryšį su gaidžiu: a) aitvaro prigimtį, b) aitvaro išvaizdą, c) aukas (maistą) aitvarui d) aitvaro nešamas gėrybės, e) aitvaro mėgstamas vietas valstiečio sodyboje.

Aitvaro prigimtis, kaip jau yra ištyręs N. Vėlius, gali būti įvairi. Mums šiuo atveju rūpi tos sakmės ir tikėjimai, kuriuose aitvaras perinamas iš kiaušinio, kurį padeda trejų, septynerių, devynerių ar dvylikos (rečiau – penkiolikos, dvidešimties ar net šimto) metų gaidys (Vėlius, 1977: 154). Identiškos sakmės žinomos ir latviams (Šmitas, 2004: 100). Daugelio slavų tautų sakmėse turtą nešanti mitinė būtybė, kuri pati gali būti juodo arba balto gaidžio pavidalo, taip pat yra perinama iš penkių, septynių ar devynių metų senumo gaidžio padėto kiaušinio.

Tą patį galima pasakyti ir apie aitvaro išvaizdą. Skrendantis aitvaras, N. Vėliaus tyrimo duomenimis, dažniausiai įsivaizduojamas pailgos formos ugnine substancija (ugnis pagaiškstis, ugninė šienkartė, ugninė kačerga ir pan.), o gyvenamose patalpose aitvaras dažniausiai matomas raudono arba juodo gaidžio pavidalu (Vėlius, 1977: 148, 151–152).

Dar atkreiptinas dėmesys ir į aitvaro maitinimą. Vienas mėgstamiausių jo patiekalų – kiaušienė. Retas, bet įdomus atvejis – kai aitvaras maitinamas gaidžių skiauterėmis (Vėlius, 1977: 157–158).

Ketvirtas dėmuo – aitvaro nešamos gėrybės. Apibendrinant visus žinomus variantus konstatuotina, kad aitvaras neša pinigus, pieno produktus, tačiau dažniausiai neša grūdus (Vėlius, 1977: 160; Slaviūnas, 1997: 325–329).

Penktas svarbus dėmuo – aitvaro mėgstamos patalpos valstiečio sodyboje. Tai pastatai, kuriuose

saugomos sukauptos gėrybės – svirnas, jauja, kamara, tvartas, arba erdvės virš jų (Vėlius, 1977: 158).

Visi šie XIX–XX a. užrašytose sakmėse ir tikėjimuose aitvarą charakterizuojantys elementai įvaizdžiai susiję su jaujoje XVI–XVII a. vykusiomis apeigomis, skirtomis seniesiems dievams. Prisimintina, kad gaidys (višta) dažniausiai aukojami tiems dievams, kurie lemia žemdirbystės (ypač) javų sėkmę, javų apsauga jaujoje ir nuo ugnies (Balsys, 2020: 21–29). Antrasis (ugnis) aitvaro pavidalas tamptariai susijęs su jaujos krosnimi, joje kūrenama ugnimi. Yra sakmių, kuriose sakoma, kad būtent ant jaujos krosnies šeimininkas turi padėti aitvarui maistą (Vėlius, 1977: 168). Sakmėse taip pat minimas aitvaro kerštas už tyčia ar netyčia apmainytą maistą (vietoj kiaušienės pridėdama mėšlo) – sudeginta jauja. Beje, pasitaiko sakmių, kuriose kerštauja ir pati jaujos ugnis. Abiem atvejais įžiūrėtinos dievo Gabjaujo, t. y. jaujos, javų ir ugnies dievo refleksijos XIX – XX a. pr. tautosakoje. Tą iš dalies patvirtina ir latvių tikėjimai: „Rudenį, pirmą kartą kuriant jaujoje ugnį, reikia nukirsti gaidžiui galvą ir jo krauju ištepti jaujos duris, tada nebus gaisro“³; „Rudenį, pirmą kartą kuriant jaujoje ugnį, reikia į krosnį įmesti vištos kiaušinių, tada grūdai bus apvalūs (dideli)“⁴; kūlimo pabaigtuvių gėrimo ir valgymo reikia pridėti į jaujos krosnį jaujos ponui (šeimininkui). Tos vaišės turi būti gausios, tada ir manuose bus visa ko pilna⁵.

Laumės ir vištos

Vilniaus Akademinės Kolegijos 1718–1719 metų pastoracinės veiklos dienoraštyje rašoma, kad demonai „dažnai pasirodydavo bjauria ir keista išvaizda, būtent šuns galva ir vištos kojomis“ (Lebedys, 1976: 210; BRMR, 216: 295). Ši informacija rodo religijų kaitos procese susiformavusi (suformuotą) neigiamą požiūrį į vištą. Čia galėtume pateikti ir daugiau pavyzdžių, iš kurių matyti, kad senajame tikėjime sakraliais laikyti ir seniesiems dievams bei mirusiems protėviams aukoti gyvūnai yra demonizuojami, t. y. tampa velnių, laumių, raganų ir kitų žmonėms kenkiančių mitinių būtybių palydovais (Balsys, 2017: 33–35, 70, 86).

³ Rudenį pirmo reizi rijū kurot, jānokauj gailis un rijas durvis jānotraipa ar gaiļa asinīm, tad neizcelsies ugunsgrēks (prieiga per internetą - <http://valoda.ailab.lv/folkloraticejumi/>).

⁴ Rudenī, kad labība jau ir rijā un kad pirmo reiz iet kurt krāsni, tad vajag ielikt veselu vistas olu krāsns bedrē. Tad būšot apaļi gaudi (prieiga per internetą - <http://valoda.ailab.lv/folkloraticejumi/>).

⁵ Apkūlību ēšana un dzeršana uz rijas krāsns tikusi rikota Rijas kungam par godu, kas vienmēr dzīvojojot rijā. Tādas viesības varēja būt arī lielākas un no rijas pāriet uz istabu. Parasti vārījuši biezputru, lai nākošā gadā attiecīgā raža būtu biezāka (prieiga per internetą - <http://valoda.ailab.lv/folkloraticejumi/>).

Šiam skyriui priskirtinos saktės apie laumes, kurių viena „su vištos kojomis ir marška apsisupusi“, o kita „su gaidžio kojomis ir šiaudais apsikarsčiusi“ (LD, 1979: 16). Apie Uteną buvo sakoma, kad laumės kūnas esąs „kai vištos“ (Vėlius, 1983: 97), o apie Švenčionis seniau mažus vaikus gąsdindavo bobomis su vištos kojomis (Vėlius, 1983: 98).

Su paminėtomis saktėmis bent iš dalies koreliuoja ir slavų tautų pasakų personažas Ragana (*Баба-яга*), kuri, kaip žinia, gyvena trobelėje ant vištos kojos. Beje šio ypatingo raganos būsto kilmės nesutariama. Vieni tyrinėtojai mano, kad trobelė ant vištos kojos yra totemizmo eros, kai gyvūnams buvo priskiriamos stebuklingos galios, aidas, o pati trobelė – perėjimo iš šio pasaulio į aną pasaulį vieta, jaunimo iniciacijų vieta (Пронн, 1986: 58–64). Kiti įrodinėja, kad statiniai ant vištų kojų yra mirusiųjų namai (karstai) naudoti slavų ikirikščioniškuoju laikotarpiu (jų dar galima aptikti Karelijoje, Archangelsko srityje)⁶. Treti teigia, kad tai tiesiog miško trobelės, kuriose nakčiai galėjo prisiglausti ir maisto rasti keliaujantys⁷. Ketvirtai – kad tai specifinis statymo būdas – specialios rąstinės konstrukcijos pastatai ant kelmų, renčiami pelkėtose vietose. Toks statymo būdas turėjo apsaugoti visą pastatą nuo grimzdos, o sienas nuo puvinio. Būtent taip pastatyta ir viena medinių Maskvos cerkvių vadinama „Nikolajus ant vištos kojų“⁸.

Įvertinus visas išvardintas nuomones ir pateiktus argumentus, matyt, galima konstatuoti, jog visi yra savaip teisūs. Tiesiog istorinė realybė (pastatai, jų statymo būdas ir paskirtis) savaip atspindėta ir įprasminta liaudies kūryboje (pasakose).

Vėjopatis ir gaidys

Pirmą kartą *Vėjopatį* paminėjęs M. Pretorijus teigia jo stabą regėjęs pas vieną Karklės (dabar Mysovka – miestelis prie Kuršių marių, Karklės upės žiotyse) kaimo žveją, kur vietoj vėliavos ant stiebo prie irklų buvo pritvirtinta iš žievių padaryta žmogaus figūra, turinti du veidus, išpūstomis lūpomis. Vienas veidas žvelgia pirmyn, kitas – atgal. Ant pečių dideli sparnai. Dešinė ranka ištiesta į viršų, kairė – į apačią. Kairėje rankoje jis laikė žuvį, dešinėje statinaitę, o ant galvos stovėjo gai-

dys. *Vėjopatis* ypač garbintas esant audringam orui. M. Pretorijus dar pridėda plunksna pieštą *Vėjopačio* atvaizdą ir spėja, kad tokia skulptūra senaisiais laikais galėjo būti statoma Perdoitui (*Perdoytas*).

1 pav. Wejopattis. Piešinys tušu rankraštyje: Matthaeus Praetorius. *Deliciae Prussicae, oderPreussische Schaubühne. Federzeichnung im vierten Buch Idoloatria veterum Prussorum.* Publikuotas: Pretorijus, 2006

M. Pretorijus, kaip jam įprasta, stengėsi paaiškinti ir atskirų Vėjopačio atvaizdo elementų simboliką. Taip pat ir gaidžio: „Ar tai galėjo reikšti, kad kaip gaidys yra budrumo simbolis, taip budriam reikia būti ir žvejojant, o gal kad gaidys savo giedojimu dažnai praneša apie oro ar vėjo pasikeitimą, lieka nenustatyta“ (Pretorijus, 2006: 279–283).

Dainius Elertas yra pastebėjęs, kad „paukštinška simbolika nesvetima mitinėms oro, padangių būtybėms“, o gaidys ant Vėjopačio galvos suartina jį su aitvarais (Elertas, 2010: 85), tačiau plačiau šio vaizdinio netyrė. Panašiai galima pasakyti ir apie Ž. Vičinsko publikaciją (Vičinskas, 2015: 178–200).

Gaidžio „bylą“ ant Vėjopačio galvos, regis, gana įtikinamai yra išsprendęs D. Razauskas. Pacitavęs mitologinę saktę „Vėjas ir jo vaikai“ (SV, 1987: 9–10) D. Razauskas kelia hipotezę, jog gaidys ant Vėjopačio galvos yra „savotiškas „vėjo prisikėlimo“ pranašas ir yra „geras ženklas“, „„gerojo“ vėjo požymis“ (Razauskas, 2004: 116–117). Dar daugiau – D. Razauskas iškelia ir įvairių tautų kalbų, folkloro, etnografinę ir kitokia medžiaga kelia hipotezę, jog M. Pretorijaus aprašytasis Vėjopatis su gaidžiu ant galvos – ne kas kita kaip vėjarodė (Razauskas, 2004: 138–142). Beje, viena žodžio gaidys reikšmių lietuvių kalboje ir yra vėjarodė (LKŽ III: 18).

⁶ Prieiga per internetą – <https://cyrillitsa.ru/sueverija/92729-pochemu-izbushka-na-kurikh-nozhkakh-yeto.html>.

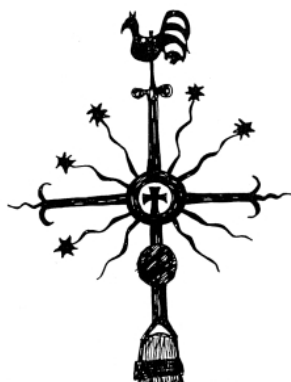
⁷ Prieiga per internetą – <http://kirmayak.ru/news/otkuda-v-skazki-prishla-izbush/>.

⁸ «Никола на курьих ножках» (Некрасов, 1924: 40–41).

Su šia prielaida galima sutikti tik iš dalies. Abejonių kelia M. Pretorijaus nurodyta Vėjopačio stovylos medžiaga. Vargiai iš medžio tošies galėjo būti daroma vėjarodė. Papūtus bent kiek smarkesniai vėjui, toks tošinys prietaisas tiesiog subyrėtų. Neprimena vėjarodės ir M. Pretorijaus pridėtas Vėjopačio piešinys.

Grįžkime prie gaidžio ir vėjo ryšių, prie gaidžio – oro pranašautojo vaizdinio. Jau antikoje tikėta, kad gaidys yra toks pat budrus ir visaregis kaip saulė, todėl senovės Romoje gaidžiais naudotasi buriant ar spėjant orą (ME I: 111). Taip šis gaidžio – oro pranašo, o su krikščionybe dar ir budrumo vaizdiny išliko bei išplito ir visoje Europoje, įsitvirtino ant bažnyčių bokštų, stogastulpių (žr.: pav. 2–5), kapinių paminklų (Zabulytė I, 2006: 22-37; Zabulytė II, 2006: 23–35).

Tikėjimai, jog tam tikru metu giedodamas gaidys pranašauja oro permainas, Lietuvoje žinomi iki šiol: „Jei gaidys dieną po dvylikai gieda, bus oro atmaina“ (LKŽ III: 17); „Gaidys gied – bus prastas oras“, „Jeigu gaidys vakare tvarte gieda, tada bus orų permaina“ (LŽ, 1995: 369); „Jei gaidys ant tvoros stovi ir gieda, bus giedra“, „Jei gaidys popietėje per lietų ant tvoros gieda, greitai išsigiedrins“, „Jei gaidžiai gieda vakare lyjant, rytas bus giedras“, „Jei gaidžiai per miglą gieda, bus giedra“, „Gaidys speigo metu gieda prieš atlydį, lietaus metu – prieš giedrą“, „Jei gaidys gieda pasistiepus ant vienos kojos – šals“ (Bartninkas, 2000: 83–84). Tokie pat arba panašūs tikėjimai žinomi ir bemaž visoms slavų tautoms (CD IV: 35), taip pat kaimynams latviams⁹.

2 pav. Paukštis-vėjarodis, pastatytas 1870 m. Tauragės r. Skaudvilės ap. Gilvyčių k. (Dundulienė, 1982)

Gaidys ne tik oro pranašas, bet ir apsauga nuo įvairių gamtos stichijų. Pavyzdžiui, slavų tautose gaidys dar gali apsaugoti namus perkūnijos metu. Antai rusai tiki, kad juodas gaidys, juodas katinas ir juodas šuo turi tokių maginių galių, tačiau tuo pat metu sakoma, kad perkūnijos metu jų buvimas namuose yra pavojingas (CD IV: 30).

Prie jau iškeltų hipotezių galima pridėti ir dar vieną, paaiškinančią gaidžio atsiradimą ant Vėjopačio galvos. Bulgarų žvejai, gyvenantys prie Juodosios jūros, juodą gaidį pjaudavo gamindami naują valtį – surinkus valtės pagrindą, ant jo turėjo būti išpilta aukojamo gaidžio kraujo (CD IV: 34). Tokiu būdu valtis pašventinama, ilgai tarnauja, o ja plaukiantys, žvejojantys yra saugūs.

Apibendrinant šį skyrių, galima konstatuoti, jog gaidys ant Vėjopačio galvos gali atlikti bent kelias funkcijas – rodyti vėją, lemti palankų orą, saugoti valtį ir jos savininką.

Vištų dievas / didysis gaidys

Iš XIX a. rusų etnografinė medžiagos matyti, kad jiems gerai žinomas „vištų dievas“. Dažniausiai tai vištidedė pakabintas apvalus akmuo su skyle, kuris saugo vištas nuo ligų ir vadinamas „vištų dievu“ (Афанасьев, 1868: 107). Galima numanyti, kad šiuo atveju toks akmuo randamas gamtoje. Tačiau aprašyti ir žmogaus rankomis sutverti „Vištų dievai“. Vieną tokių, kur aiškiai matyti iškalta antropomorfinio pavidalo galva su akimis, nosimi, ausimis mini D. K. Zeleninas (Зеленин, 1906: 40). Dar kitur „vištų dievas“ – prie vištidedės ant aukštos karties iškelta sena puodynė. Tikima, kad joje ilgai niui apsigyvena vištas sauganti dvasia (Зеленин, 1906: 40).

Lietuviams vištų dievas nėra žinomas, tačiau tikėjimų, kurie iš dalies turi sąsają su slavų vištų dievu, užrašyta. Turimos omenyje įvairios priemonės, daiktai, kurie naudojami siekiant apsaugoti pirmą kartą į lauką išleidžiant viščiukus: „Reikia užmaiti kieme ant mieto rato stebulę su stipiniais, tai vanagas nelies naminių paukščių“; „Pirmąkart išleidžiant į lauką naminius paukščius, reikia pakabinti ant tvoros seną apverstą puodą, tada vanagas jų nenešioja <...> puodą be dugno apnešti aplink savo daržą <...> pakabinti krepšį“; „vanagas nelankys sodybos, kur kieme ant mieto (karties) bus pakabinta arklio kaukolė“ (Balys, 1993: 181-182). Dar sakoma, kad stebulę arba seną ratą reikia kabinti ant kaimyno tvoros, viščiukus leidžiant į lauką perkišti per rato stebulę, mėtyti akmenukus viščiukams į užpakalį ir pan. (Balys, 1986: nr. 2454).

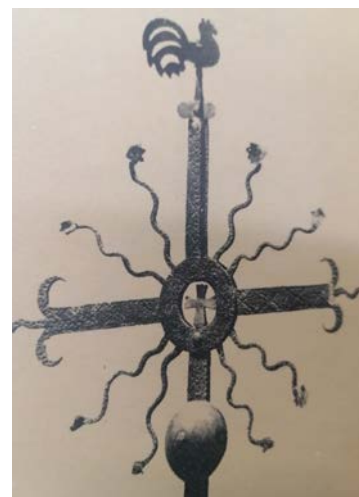
⁹ *Laviešu tautas ticējumi*. Prieiga per internetą: <http://valoda.ailab.lv/folkloraticejumi/> nr. 7716–7774.

3 pav. Paminklo viršūnė.
Ukmergės raj. 1967.
Nr. 462. Iš kn. (LLM III, 1992)

4 pav. Kapinių paminklo viršūnė.
Šventėžeris. Lazdijų raj. 1968.
Iš kn. (LLM III, 1992)

5 pav. Koplų stulpio viršūnė.
Gubrių km. Šilalės raj.
1966. Iš kn. LLM III, 1966

Greta vištų dievo dar minėtinas ir didysis gaidys. Rytų Aukštaitijoje užrašytas tikėjimas, jog „pirmiausia užgieda didysis gaidys, kurio viena koja ant debesų, o kita ant žemės; paskui gieda visi gaidžiai“ (Kerbelytė, 2002, 196). Panašių tikėjimų užfiksuota ir kitose tautose. Antai guculai tikėjo, kad kaimo gaidžiai pradeda giedoti tik tada, kai po vidurnakčio pirmiausia užgieda mitinis gaidys, gyvenantys jūroje, lenkai – kad pirmas pradeda giedoti rojaus gaidys, čekai – kad pirma užgieda angelai.

Šie tikėjimai rodo ypatingą (dievišką) gaidžio prigimtį, nes koreliuoja tiek su lietuvių, tiek ir su kitų tautų mitais, padavimais ar epiniais kūriniais, kuriuose aktualizuojamas didelių, milžiniškų, labai stiprių mitinių būtybių kultas (Kerbelytė, 1970: 44–67). Antai milžiniško jaučio vaizdinį lietuvių folklore analizavusi J. Šlekonytė prieina išvados, kad tokio vaizdinio (t. y. gigantiško jaučio) raiška lietuvių folklore bei jo atitikmenys kitose tautose rodo buvusį jaučio kultą didelėje teritorijoje (Šlekonytė, 2010: 142–160). Panašiai, matyt, galėtume pasakyti ir apie gaidį.

Apibendrinimas

Lietuvių pasakojamosios tautosakos kataloge užfiksuota gana daug sakmių, tikėjimų, kuriose gaidys / višta pasirodo (vaizduojami) gaidžio arba vištos pavidalu. Savo gausa labiausiai išsiskiria sakmės, kuriose gaidžio pavidalu pasirodo aitvaras. Aitvaro – gaidžio vaizdinys (aitvaras perinamas iš gaidžio kiaušinio, maitinamas kiaušiniene, neša grūdus, gyvena ūkiniuose pastatuose, kuriuose džiovinami, kuliami, saugomi javai, suartina jį su lietuvių jaujos ir jaujos ugnies dievu Gabjauju.

Savo originalumu išsiskiria M. Proetorijaus XVII a. pabaigoje aprašyta dievo Vėjopačio stovykla, ant kurio galvos pavaizduotas gaidys. Jo paskirtį turimais duomenimis įmanoma nustatyti tik hipotetiškai.

Sakmės ir tikėjimai, kuriose vištos (kiek rečiau – gaidžio) pavidalu pasirodo arba turi kai kurių šių paukščių laikytinos vėlesnės kilmės, kai krikščionybės įtakoje buvo demonizuoti senojo tikėjimo vaizdiniai.

LITERATŪRA:

1. Афанасьев А. Н. *Поэтические воззрения славян на природу: опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов в трех томах*. Т. II. Москва : Издательство К. Солдатенкова, 1868.
2. Зеленин Д. К. *Троецъплъница: этнографическое исследование*. Вятка, 1906.
3. Некрасов А. Н. *Русское народное искусство*. Москва : Госиздат, 1924.
4. Пропп В. Я. *Исторические корни волшебной сказки*. Ленинград : Изд-во Ленинградского университета, 1986.
5. Balys J. (1993). *Lietuvių kalendorinės šventės. Tautosakinė medžiaga ir aiškinimai*. Vilnius: Mintis.
6. Balys J. (1986). *Lietuvių žemdirbystės papročiai ir tikėjimai: lietuvių liaudies tradicijos*. Silver Spring: Lietuvių tautosakos leidykla.
7. Balys J. (2003). *Raštai*. T. IV. Vilnius : Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
8. Balsys R. (2020). Gyvūnai baltų pasaulėjautoje: (vištos) aukojimas XV–XVII a. rašytinių šaltinių duomenimis. *Gimtasai kraštas*. Nr. 2. Kaunas: Žiemgalos leidykla.

9. Balsys R. (2021). Gaidžio (vištos) aukojimo refleksijos gimtųjų, krikštytųjų, vestuvių ir įkurtųjų papročiuose. *Žiemgala*. Nr. 1. Kaunas: Žiemgalos leidykla.
10. Balsys R. (2022). Gaidžio (vištos) aukojimo atspindžiai laidotuvių papročiuose. *Būdas*. Nr. 5 (206). Vilnius: Lietuvos nacionalinis kultūros centras.
11. Balsys R. (2010). *Lietuvių ir prūsų dievai, deivės, dvasios: nuo apeigos iki prietaro*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
12. Balsys R. (2015). *Lietuvių ir prūsų pagonybė: alkai, žyniai, stabai*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
13. Balsys R. (2017). *Lietuvių ir prūsų religinė elgsena: aukojimai, draudimai, teofanijos*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
14. Bartninkas M. (2000). *Liaudies meteorologija*. Vilnius: Knygiai.
15. BRMR – *Baltų religijos ir mitologijos relikvai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (XIV–XVIII a.)*. Šaltinių rinkinys. (2016). Sudarė ir parengė Vytautas Ališauskas. Vilnius: Lietuvos katalikų mokslo akademija.
16. BRMŠ I – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*. (1996). T. I. Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
17. BRMŠ II – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*. (2001). T. II. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
18. BRMŠ III – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*. (2003). T. III. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
19. Dundulienė P. (1982). *Paukščiai senuosiuose lietuvių tikėjimuose ir mene*, Vilnius: LTSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerija, Vilniaus Darbo raudonosios vėliavos ir Tautų draugystės ordinu V. Kapsuko universitetas.
20. Elertas D. (2010). Bangpūčio mitologema baltų pasaulėžiūroje. *Po muziejaus burėmis. Muziejininkų darbai ir įvykių kronika*. T. I. Klaipėda: Lietuvos jūrų muziejus.
21. Kerbelytė B. (1970). *Lietuvių liaudies padavimai*. Vilnius: Vaga.
22. Kerbelytė B. (2002). *Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas*. T. III. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
23. LLM III – *Lietuvių liaudies menas. Mažoji architektūra*. (1992). III knyga. Vilnius: Vaga.
24. LM – *Laumių dovanos. Lietuvių mitologinės sakmės*. (1979). Paruošė Norbertas Vėlius. Vilnius: Vaga.
25. Lebedys J. (1976). *Lietuvių kalba XVII–XVIII a. viešajame gyvenime*. Vilnius.
26. LKŽ III – *Lietuvių kalbos žodynas*. (1956). T. III. Atsak. redaktorius K. Ulvydas. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
27. LŽ – *Lietuvininkų žodis*. (1995). Parengė Kazys Grigas, Zita Kelmickaitė, Bronislava Kerbelytė, Norbertas Vėlius. Kaunas: Literae universitatis.
28. ME I – *Mitologijos enciklopedija*. (1997). T. I. Vilnius: Vaga.
29. Pretorijus M. (2006). *Prūsų įdomybės arba Prūsijos regykla*. T. III. Parengė I. Lukšaitė bendradarbiaudama su M. Girdzijauskaite, S. Drevello, J. Kiliumi, M. Čiurinsku. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
30. Razauskas D. (2004). *Vėjūkas: lietuvių vėjo demono vardo ir įvaizdžio rekonstrukcija, atsižvelgiant į vieną skitų atitikmenį (osetinių wəjug / wəjyg)*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
31. Slaviūnas Z. (1997). Liaudies papročiai ir mitiniai įvaizdžiai Mažvydos raštuose. *Tautosakos darbai*. T. VI–VII (XIII–XIV). Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
32. SŽ – *Sužeistas vėjas. Lietuvių liaudies mitologinės sakmės*. (1987). Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Vyturys.
33. Šlekonytė J. (2010). Gigantiškas jautis lietuvių folklore: vaizdinio ypatumų ir genezės klausimu. *Res Humanitariae*. T. VII. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
34. Šmitas P. (2004). *Latvių mitologija*. Iš latvių k. vertė Dainius Razauskas. Vilnius: Aidai.
35. Vėlius N. (1977). *Mitinės lietuvių sakmių būtybės. Laimos. Laumės. Aitvarai, kaukai. Raganos. Burtininkai. Vilkolakiai*. Vilnius: Vaga.
36. Vėlius N. (1983). *Senovės baltų pasaulėžiūra. Struktūros bruožai*. Vilnius: Mintis.
37. Vičinskis Ž. (2015). Mato Pretorijaus mitinės medžiagos apie Perdoytus, Wejopattis, Gardouten, Bangpjts, Luobgelda autentiškumas XVI–XVII a. rašytinių šaltinių kontekste. *Res Humanitariae*. T. XVIII. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
38. Zabulytė I. (2006). Zabulytė J. Lietuviškų medinių kryžių paukščiai: reikšmės interpretacija (1 dalis). *Liaudies kultūra*. Nr. 5.
39. Zabulytė II. (2006). Zabulytė J. Lietuviškų medinių kryžių paukščiai: reikšmės interpretacija (2 dalis). *Liaudies kultūra*. Nr. 6.

REFERENCES:

1. Afanasev, A. N. (1868). *Poeticheskie vozzreniia slavian na prirodu: opyt sravnitel'nogo izucheniiia slavianskikh predanii i verovanii v sviazi s mificheskimi skazaniiami drugikh rodstvennykh narodov v trekh tomakh [Poetic views of the Slavs on nature: the experience of a comparative study of Slavic legends and beliefs in connection with the mythical tales of other related peoples in three volumes]*. T. II. Moscow: Izdatel'stvo K. Soldatenkova [in Russian].
2. Zelenin, D. K. (1906). *Troetsypliatnitsa: etnograficheskoe issledovanie [Three chick broody hen: an ethnographic study]*. Viatka [in Russian].
3. Nekrasov, A. N. (1924). *Russkoe narodnoe iskusstvo [Russian folk art]*. Moscow: Gosizdat [in Russian].
4. Propp, V. Ia. (1986). *Istoricheskie korni volshebnoi skazki [Historical roots of fairy tales]*. Leningrad: Izd-vo Leningradskogo universiteta [in Russian].

5. Balys, J. (1993). *Lietuvių kalendorinės šventės. Tautosakinė medžiaga ir aiškinimai*. Vilnius: Mintis [in Lithuanian].
6. Balys, J. (1986). *Lietuvių žemdirbystės papročiai ir tikėjimai: lietuvių liaudies tradicijos*. Silver Spring: Lietuvių tautosakos leidykla [in Lithuanian].
7. Balys, J. (2003). *Raštai*. T. IV. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas [in Lithuanian].
8. Balsys, R. (2020). *Gyvūnai baltų pasaulėjautoje: (vištos) aukojimas XV–XVII a. rašytinių šaltinių duomenimis*. Gimtasai kraštas. Nr. 2. Kaunas: Žiemgalos leidykla [in Lithuanian].
9. Balsys, R. (2021). *Gaidžio (vištos) aukojimo refleksijos gimtųjų, krikštynų, vestuvių ir įkurtuvių papročiuose*. Žiemgala. Nr. 1. Kaunas: Žiemgalos leidykla [in Lithuanian].
10. Balsys, R. (2022). *Gaidžio (vištos) aukojimo atspindžiai laidotuvių papročiuose*. Būdas. Nr. 5 (206). Vilnius: Lietuvos nacionalinis kultūros centras [in Lithuanian].
11. Balsys, R. (2010). *Lietuvių ir prūsų dievai, deivės, dvasios: nuo apeigos iki prietaro*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla [in Lithuanian].
12. Balsys, R. (2015). *Lietuvių ir prūsų pagonybė: alkai, žyniai, stabai*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla [in Lithuanian].
13. Balsys, R. (2017). *Lietuvių ir prūsų religinė elgsena: aukojimai, draudimai, teofanijos*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla [in Lithuanian].
14. Bartninkas, M. (2000). *Liaudies meteorologija*. Vilnius: Knygiai [in Lithuanian].
15. BRMR – *Baltų religijos ir mitologijos relikvai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (XIV–XVIII a.)*. Šaltinių rinkinys. (2016). Sudarė ir parengė Vytautas Ališauskas. Vilnius: Lietuvos katalikų mokslo akademija [in Lithuanian].
16. BRMS I – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*. T. I. Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos. (1996). Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla [in Lithuanian].
17. BRMS II – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*. (2001). T. II. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla [in Lithuanian].
18. BRMS III – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*. (2003). T. III. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla [in Lithuanian].
19. Dundulienė, P. (1982) *Paukščiai senosiuose lietuvių tikėjimuose ir mene*, Vilnius: LTSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerija, Vilniaus Darbo raudonosios vėliavos ir Tautų draugystės ordinų V. Kapsuko universitetas [in Lithuanian].
20. Elertas, D. (2010). *Bangpūčio mitologema baltų pasaulėžiūroje*. Po muziejaus burėmis. Muziejininkų darbai ir įvykių kronika. T. I. Klaipėda: Lietuvos jūrų muziejus [in Lithuanian].
21. Kerbelytė, B. (1970). *Lietuvių liaudies padavimai*. Vilnius: Vaga [in Lithuanian].
22. Kerbelytė, B. (2002). *Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas*. T. III. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas [in Lithuanian].
23. LLM III – *Lietuvių liaudies menas. Mažoji architektūra*. (1992). III knyga. Vilnius: Vaga [in Lithuanian].
24. LM – *Laumių dovanos. Lietuvių mitologinės sakmės*. (1979). Paruošė Norbertas Vėlius. Vilnius: Vaga [in Lithuanian].
25. Lebedys, J. (1976). *Lietuvių kalba XVII–XVIII a. viešajame gyvenime*. Vilnius [in Lithuanian].
26. LKŽ III – *Lietuvių kalbos žodynas*. (1956). T. III. Atsak. redaktorius K. Ulvydas. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla [in Lithuanian].
27. LŽ – *Lietuvinių žodis*. (1995). Parengė Kazys Grigas, Zita Kelmickaitė, Bronislava Kerbelytė, Norbertas Vėlius. Kaunas: Literae universitatis [in Lithuanian].
28. ME I – *Mitologijos enciklopedija*. (1997). T. I. Vilnius: Vaga [in Lithuanian].
29. Pretorijus, M. (2006). *Prūsų įdomybės arba Prūsijos regykla*. T. III. Parengė I. Lukšaitė bendradarbiaudama su M. Girdzijauskaite, S. Drevello, J. Kiliumi, M. Čiurinsku. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas [in Lithuanian].
30. Razauskas, D. (2004). *Vėjūkas: lietuvių vėjo demono vardo ir įvaizdžio rekonstrukcija, atsižvelgiant į vieną skitų atitiktinį (osetinių wægug / wægjg)*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas [in Lithuanian].
31. Slaviūnas, Z. (1997). *Liaudies papročiai ir mitiniai įvaizdžiai Mažvydos raštuose*. Tautosakos darbai. T. VI–VII (XIII–XIV). Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas [in Lithuanian].
32. SŽ – *Sužeistas vėjas. Lietuvių liaudies mitologinės sakmės*. (1987). Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Vyturys [in Lithuanian].
33. Šlekonytė, J. (2010). Gigantiškas jautis lietuvių folklore: vaizdinio ypatumų ir genezės klausimu. *Res Humanitariae*. T. VII. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla [in Lithuanian].
34. Šmitas, P. (2004). *Latvių mitologija*. Iš latvių k. vertė Dainius Razauskas. Vilnius: Aidai [in Lithuanian].
35. Vėlius, N. (1977). *Mitinės lietuvių sakmių būtybės. Laimos. Laumės. Aitvarai, kaukai. Raganos. Burtininkai. Vilkolakiai*. Vilnius: Vaga [in Lithuanian].
36. Vėlius, N. (1983). *Senovės baltų pasaulėžiūra. Struktūros bruožai*. Vilnius: Mintis [in Lithuanian].
37. Vičinskis, Ž. (2015). Mato Pretorijaus mitinės medžiagos apie Perdoytus, Wejopattis, Gardouten, Bangpjtjs, Luobgelda autentiškumas XVI–XVII a. rašytinių šaltinių kontekste. *Res Humanitariae*. T. XVIII. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla [in Lithuanian].
38. Zabulytė I. (2006). Zabulytė, J. Lietuviškų medinių kryžių paukščiai: reikšmės interpretacija (1 dalis). *Liaudies kultūra*. Nr. 5 [in Lithuanian].
39. Zabulytė II. (2006) Zabulytė, J. Lietuviškų medinių kryžių paukščiai: reikšmės interpretacija (2 dalis). *Liaudies kultūra*. Nr. 6 [in Lithuanian].